

УДК 37. 015. 32 (049)

ПРОФІЛАКТИКА ПОРУШЕНЬ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ НЕПОВНОЛІТНІХ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Максим О.В.
науковий співробітник
ORCID 0000-0002-9869-1684
maksiola@gmail.com

Рябовол Т.А.
*старший науковий співробітник лабораторії соціально
дезадаптованих неповнолітніх
Інститут психології імені Г.С.Костюка
НАПН України
м. Київ, Україна*
ORCID 0000-0001-9769-6742
rta2008@ukr.net

Анотація. Стаття розглядає проблему профілактики порушень особистісного розвитку підлітків в складних життєвих обставинах.

Проблема поведінки підлітків, що відхиляється, нині придбала особливу актуальність і має серйозне громадське значення. Нажаль нині доводиться констатувати той факт, що значна частина дітей в результаті війни знаходиться в умовах несприятливих, а подекуди й небезпечних для життя та розвитку.

Основним завданням профілактики поведінки полягає в попередженні та корекції соціальних відхилень і соціальної дезадаптації дітей і підлітків, що виникають унаслідок несприятливого соціального розвитку - соціопатогенезу, зумовленого різними несприятливими чинниками середовища, виховання, психобіологічними особливостями.

В статті розглянуті основні напрямки профілактики поведінки підлітків в складних життєвих обставинах.

Ключові слова: профілактика, превенція, ціннісні орієнтації, часова перспектива, девіації.

Сучасна Україна проходить етап трансформації у всіх сферах життя суспільства, що неминуче супроводжується глибокою кризою як на мікро-, так і на макрорівні. Можна сказати, що на сьогоднішній день населення нашої країни знаходиться у важкому стані ціннісно-нормативної дезінтеграції. На фоні цих процесів соціум стрімко захоплюють девіантні цінності, збільшується кількість індивідів, що відкрито порушують або ігнорують існуючі норми моралі та права

Післявоєнний час буде не менш важкий, особливо для дітей, що втратили батьків чи людей, які їх замінювали, що само по собі є чи не найбільшою психологічною травмою. Дітям та дорослим доведеться пристосовуватись до нових умов, сиротам до життя поруч та під патронатом інших людей, а це зміна звичних норм, правил та цінностей. Дітям, які отримали каліцтва доведеться вчитися жити в новій реальності, приймати обмеження пов'язані з травмою. Хочеться сподіватися, що соціальні інститути будуть допомагати, і допомога ця зорганізуватиметься та реалізуватиметься за принципами гуманності.

Метою нашого дослідження являється вивчення психологічних аспектів профілактики порушень особистісного розвитку неповнолітніх в складних життєвих умовах.

Виклад основного матеріалу. Слід підкреслити, що існує багато підходів до розуміння поняття профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. У зарубіжних джерелах використовується єдиний термін "превенція" (від англ. prevention - запобігання, попередження, профілактика). У вітчизняній літературі поряд із терміном «профілактика девіацій» часто вживаються й інші: «попередження», «превенція», «запобігання», «припинення». В одних випадках поняття «профілактика» і «попередження» використовуються як синоніми, в інших - термін «профілактика» вживається винятково стосовно сфери попереджувальної правоохоронної діяльності щодо безпритульності та бездоглядності, у третіх - названі поняття об'єднано термінами «попередження», «превенція», і вони окреслюють широке коло заходів, що припиняють та запобігають.

Представники першого підходу розглядають попередження і профілактику як «недопущення чого-небудь» і, вказуючи на їхню семантичну близькість, трактують ці терміни як синоніми (Т. М. Арзуманян, М. І. Кацук, Г. М. Міньковський та ін.). Кудрявцев Ю. М., Уткін В. Є. у найширшому сенсі під запобіганням різним відхиленням у поведінці розуміють процес, що має на меті виявлення індивідуумів з поведінкою, що відхиляється, визначення причин і умов відхилень, пошук шляхів і способів недопущення і запобігання поведінці, що відхиляється, загалом. У сукупності, як вважають автори, це поняття подібне до визначення категорії педагогічної профілактики [1, с. 7].

Представники другого підходу вкладають ширший контекст у терміни «запобігання» і «превенція», розглядаючи профілактику як складовий елемент поряд із запобіганням і припиненням (іншими стадіями запобігання злочинності). Антонян Ю. М. розглядає профілактику як один із видів попереджувальної діяльності, особливістю якої є вплив на причини злочинності та умови, що сприяють їй; що включає вплив безпосередньо на криміногенні чинники, які породжують вчинення злочинів. Аванесов Г. А., Іншаков С. М. та інші, характеризуючи співвідношення названих вище понять, розглядають категорію «профілактика» як найважливіший компонент процесу запобігання злочинності: «якщо поняття «запобігання злочинності» використовується для позначення об'єктивних передумов і суб'єктивних чинників скорочення цього явища, то поняття «профілактика злочинів» виражає лише особливу діяльність».

На думку К. Є. Ігошева, Г. М. Міньковського, «профілактична робота (функціонально, організаційно, ресурсно виділена) починається там і тоді, де є конкретні збої в умовах життя і виховання, у розвитку особистості, які можуть привести на шлях правопорушень». Виховання в педагогічному розумінні визначається як спеціально організований і керований процес формування людини, що здійснюється педагогами в установах освіти і спрямований на розвиток особистості. Розглядаючи зміст поняття «профілактика девіацій», доцільно також звернутися до терміна «рання профілактика», який увів у середині 60-х років ХХ століття Г. М. Міньковський. Це поняття автор

співвідносить із першим рівнем профілактики, що реалізується сім'єю і закладом освіти та стосується виявлення й усунення джерел негативних впливів, фактів безнадійності, відчуження від сім'ї й колективу закладу освіти до того, як негативна їхня дія відчутно проявилася в поведінці дітей і підлітків. Ігошев К. Є., Міньковський Г. М. вважають, що рання профілактика зорієнтована на те, щоб своєчасно виявити ситуації, які можуть сприяти неправильному вихованню та поведінці; усунути або нейтралізувати джерела негативного впливу до того, як вони суттєво позначаються на формуванні особистості та поведінці дітей і підлітків.

Базою ранньої профілактики, за визначенням Г. А. Аванесова, є не попередження злочинності, а виховання, пронизане профілактикою. "Рання профілактика означає те, що роботу з особистістю треба починати заздалегідь. будь-яку профілактику треба починати заздалегідь, вона завжди рання". Як вважає вчений, "завжди потрібна своєчасна профілактика", тому "будь-яка профілактика злочинів може розглядатися як рання, якщо вона випереджає вчинення злочину" [1, с. 143].

На думку М. В. Шакурової, основне завдання ранньої профілактики девіантної поведінки полягає в попередженні та корекції соціальних відхилень і соціальної дезадаптації дітей і підлітків, що виникають унаслідок несприятливого соціального розвитку - соціопатогенезу, зумовленого різними несприятливими чинниками середовища, виховання, психобіологічними особливостями.

Розрізняють дві стратегії профілактики: негативно орієнтована і позитивна. В основі негативно профілактики акцент зроблено на негативних наслідках девіацій (шкідливий вплив на психіку й організм людини тощо).

Позитивна профілактика орієнтована на посилення захисних чинників особистості, виховання особистісно розвиненої, стійкої до впливу зовнішніх негативних чинників людини, здатної протистояти множинним чинникам ризику. Важливим видається й те, що позитивна профілактика орієнтується не на проблему та її наслідки, а на потенціал здоров'я, що захищає від виникнення

проблем, освоєння та розкриття ресурсів психіки й особистості, підтримку молоді людини та допомогу їй у самореалізації життєвого призначення. Як вважають В. А. Кулганов, В. Г. Белов, Ю. А. Парфьонов, позитивність полягає в тому, що профілактична робота має приносити радість учасникам, створюючи атмосферу світлої перспективи здорового стилю життя, сприяти максимально можливому розкриттю найкращих людських якостей дітей і молоді, їхньому особистісному дозріванню в активній творчій життєвій позиції на благо своєї батьківщини [30, с. 186].

Первинна профілактика спрямована на усунення несприятливих чинників, що спричиняють певне явище, а також на підвищення стійкості особистості до впливу цих чинників. Вторинна профілактика - це раннє виявлення і корекція несприятливих індивідуальних і соціальних чинників, які з великою ймовірністю спричиняють девіантну поведінку; робота з групою ризику, наприклад, з дітьми, які мають виражену схильність до формування відхиленої поведінки. Третинна профілактика спрямована на запобігання рецидивам, а також шкідливим наслідкам уже сформованої девіантної поведінки для особистості та суспільства. Первинна, вторинна і третинна форми профілактики тісно пов'язані між собою і розділити

їх дуже складно.

Принципи профілактичної роботи (за Ю. А. Клейбергом [2, с. 263]):

- комплексність (організація впливу на різних рівнях соціального простору, сім'ї та особистості);
- адресність (врахування вікових, статевих і соціально-психологічних характеристик);
- масовість (пріоритет групових форм роботи);
- позитивність інформації;
- мінімізація негативних наслідків;
- особиста зацікавленість і відповідальність учасників;
- максимальна відповідальність особистості;

- спрямованість у майбутнє (оцінка наслідків поведінки, актуалізація позитивних цінностей і цілей, планування майбутнього без девіантної поведінки).

Війна – це завжди втрати: смерть, каліцтва, насильство, біль, страждання, страх і масштаби їх завжди значно більші, ніж у мирний час. Усе це дуже складно пережити дорослим людям, що ж казати про дітей та підлітків, адже психіка їхня ще не сформована і тому вразливіша, ніж у дорослих. Чим менша дитина, тим більше шкоди може завдати їй травма.

Психічний розвиток викривлюється, замість здорових механізмів виникають компенсаторні, які в свою чергу потребують вирівнювання і так, коло за колом, викривлення з'являються у всій структурі особистості. В результаті травми формується спотворена картина світу, викривлене сприймання, неадекватна оцінка себе, інших та навколишніх подій, все це заважає успішно орієнтуватися в соціумі та пристосовуватися до його правил, вимог. Порушення стосуються практично усіх сфер особистості: мотивації, рефлексії, емпатії, критичного мислення, локусу контролю, цінностей та пріоритетів, самооцінки та загального образу Я.

Протягом життя індивід по всяк час так, або інакше трансформується: анатомічно, фізіологічно та психічно росте, зріє, старіє. У цьому процесі змінюються не тільки його тіло, але й психіка, а також соціальні ролі та статус. Трансформація психічних процесів призводить до змін його поглядів на світ та на себе, потреб та очікувань від життя, планів та цілей; відбувається переоцінка цінностей і пріоритетів, навідь спогади про ті чи інші події змінюються. В періоди стабільного соціального та особистісного розвитку це поступові переходи до кількісних надбань в якісні, але в періоди вікових та соціальних криз швидкість змін та їхня амплітуда значно зростають.

Складні життєві обставини, як наприклад, війна, є певним каталізатором трансформацій особистості, змін її звичного способу життя. В критичних короткочасних ситуаціях, в умовах гострого стресу, людину виручають інстинктивні реакції на загрозу: «бий, біжи або замри». В подальшому, коли ситуація загрози життю продовжується в часі, для виживання, індивіду

доводиться так або інакше пристосовуватися до неї, здобуваючи нові знання, змінюючи звичну поведінку, згадувати призабуті чи натреновані нові уміння та навички. Подальші перетворення стосуються глибших рівнів психіки індивіда: його потреб, саморегуляції, самоконтролю, сприймання та осмислення ситуації, коректування своїх дій та планів.

Для вдалого пристосування до складної ситуації людині необхідні ресурси. Серед психічних ресурсів це: різноманітні здатності та здібності, як от: сила та витривалість нервової системи, швидкість перемикання реакцій, достатній рівень інтелекту, гнучкість та пластичність поведінкових проявів та особистісних структур. Тоді як, слабкість нервової системи, низький рівень розумових здібностей, інертність, ригідність, імпульсивність, недостатній рівень автономності особистості, слабкість волевих процесів, а надто, поєднання цих вад заважатимуть виживанню в скрутних обставинах, різко знижують ефективність функціонування індивіда. Базові властивості психічних процесів у комплексі з уміннями, навичками та особистісними рисами можуть утворювати, як такі, що заважають, так і ресурсні для адаптації індивіда психологічні механізми.

Розглянемо, зокрема, таку здатність особистості, як прогнозування майбутнього. Добре розвинена функція прогнозу, як правило, підкріплена критичним мисленням та спрямованістю в майбутнє, дозволяє особистості організувати та скеровувати до певної мети як власне життя, так і життя спільноти чи організації, якщо ця особа є лідером чи має статус керівника. Очікування успіху, визначення цілей та розробка планів з періодичним переглядом та корегуванням стосовно проміжних результатів та відповідністю реаліям допомагають рухатись у вибраному напрямку. Тоді, як деформації в розвитку перцептивних, мисленневих процесів, недорозвиток критичного мислення, креативності, відсутність спрямованості в майбутнє та мотивації досягнень блокують розвиток прогностичної функції, заважають життєвим успіхам.

Нині значна кількість людей, які звикли планувати своє життя, зазначає, що війна відібрала у них майбутнє і можливість його планувати.

Тепер вони позбавлені такого вагомого ресурсу, як керування власним життям, віри в те, що докладені зусилля не пропадуть марно, а дозволять досягти тих чи інших цілей, задовольнити потреби, як це було у мирному житті. В таких умовах у людей з'являються негативні переконання, зникає мотивація досягнення, очікування перестають бути оптимістичними, втрачаються душевні сили та енергія. Цілеспрямовані, організовані, наполегливі люди раптом потрапляють у ситуацію, що призводить до екзистенційної кризи.

Зважаючи на попереднє дослідження чинників недорозвитку функції прогнозу, серед яких виділяють: органічні ураження окремих ділянок головного мозку, зокрема, гіпокампу, прифронтальної кори, білої речовини та, ймовірно, інших, досі ще не досліджених нейропсихологами; недорозвиток логічного та критичного мислення, креативності, нейропластичності, наслідки раннього травматичного досвіду, комплексний птср та ін.

Запобігти порушенням розвитку прогностичної функції може цілий комплекс заходів, спрямований на збереження фізичного здоров'я особи. Це - здорова спадковість та здоровий спосіб життя, в-цілому, кількох поколінь в родині, це - профілактика та ефективне лікування патологій в пренатальній стадії, а також відсутність травм в пологах, захворювань, інфекцій в постнатальному періоді розвитку та ранньому дитячому віці. До такої ідеальної картинки залишається додати відсутність соціальних потрясінь, природних катастроф, психологічних травм, гуманне виховання та всебічний розвиток особистості. На жаль, в реальному житті, створити усі ці умови до тепер було неможливо, хоч цивілізоване суспільство поступово рухається в цьому напрямі.

Отже, серед того, що могла б запропонувати психологічна наука на сьогодні, для профілактики порушень розвитку функції прогнозу, можна було б виділити кілька напрямків роботи, які краще було б поєднувати, або ж, за пріоритетною потребою, працювати в одному з них: нейрокорекція, психотерапія травми, особистісний розвиток, формування функції прогнозу.

Окремим пунктом в профілактичній роботі хотілось би зазначити протидію тотальній цифровій залежності, яка кардинально змінює роботу мозку, розвиваючи та тренуючи нижчі в ієрархії механізми розумової діяльності. Для виживання в режимі споживання інформації по 12-14 годин на добу мозку сучасної людини доводиться відключати дефолт-систему. Дефолт-система забезпечує тривале зберігання та поглиблений аналіз інформації, проектне мислення, сприяє гнучкості мислення та доступу до автобіографічної пам'яті, активує ланцюжки соціальних зв'язків, поєднує минуле теперішнє та майбутнє, з її допомогою з'являються унікальні асоціації, які є основою креативності. Всі ці та багато інших важливих функцій залишаються незадіяними в той час, коли людина пасивно споживає інформацію зі свого гаджета. У зв'язку з цим певних особливостей набувають усі психічні процеси, задіяні в обробці інформації: сприймання, увага, пам'ять, мислення, за ними зміни відбуваються і в особистісних структурах.

Порушення мислення, його «кліповість» та фрагментарне сприйняття навколишнього заважає розвитку прогностичної функції чи призводить до викривлень у ній. Втрачається здатність до аналізу та конструювання довгих логічних ланцюжків засвоєння інформації. У зв'язку з цим помітною стає тенденція – нездатність великої кількості людей системно мислити та системно викладати свої думки. Часто людина і не намагається зрозуміти сказану фразу, а вихоплює з неї шматок-подразник, на який уже має готову відповідь. Людина звикає до постійного миготіння, зміни картинок та образів і втрачає здатність сприймати класичні кінострічки, музику, літературу – усе, що вимагає зосередженості, довільності та вміння робити висновки. Якщо поглянути з точки зору аналізу інформації, то людина з кліповим мисленням, оперує тільки смислами фіксованого обсягу і не може працювати з семіотичними структурами довільної складності. Зовні це проявляється у тому, що вона не може довго зосереджуватись на будь-якій інформації і у неї знижена здатність до аналізу. Таким чином не задіюється уява, рефлексія, осмислення, але увесь час

відбувається перезавантаження інформації, коли усе побачене раніше втрачає своє значення та дуже швидко старіє.

За законами адаптації все, що не використовується організмом, раніше чи пізніше атрофується. Так мозок, адаптуючись до життя в цифровому середовищі, втрачає свої вищі функції, найбільше страждає мислення та його стратегічні функції. Таким чином адаптація починає йти по типу спрощення і, коли б це не стосувалося людини, її вищих функцій набутих в процесі еволюції, можливо це і не тривожило б вчених, нейрофізіологів, психологів, психіатрів. Описаний вище процес втрати цінних здатностей нагадує хворобу, яка також є біологічною адаптацією організму. Цифрова залежність призводить до органічного ураження головного мозку, у дорослих руйнується від 15 до 35% нервових зв'язків. Що ж до дітей, то у них тривале користування гаджетами призводить до ушкодженого розвитку інтелекту настільки, що його ще називають «цифровим слабоумством».

Крім того, поступово зникає потреба у спілкуванні з іншими людьми, як джерелом інформації та як помічниками у задоволенні вітальних потреб, замінюються на сурогатний продукт цифрового світу. Усі потреби можна задовольнити з допомогою інтернет-мережі, потреба в емоційній близькості поступово атрофується, почуття та переживання вихолощуються, особистісний розвиток, в його традиційному розумінні, або викривлюється, або призупиняється.

Досі людство ще не стикалося з такими викликами, в генетичній пам'яті є інформація про те, як виживати під час війни, голодоморів, в умовах авторитарного режиму, соціальних зрушень. Психологічна наука має певні знання про різноманітні залежності, але розуміння того, що робити з тотальною цифровою залежністю, таких знань у широкому доступі практично немає. Саме масова несвідомість стоїть на заваді викорінення цього явища. Сучасні люди не хочуть задаватись питанням: чи варто змиритися з втратою вищих функцій мозку в обмін на збереження ілюзії розвитку, вони готові поступитися найціннішим на угоду гедонізму. Вирішення цієї проблеми є дуже важливим для подальшого виживання людського суспільства.

Список літератури:

1. Кудрявцев, Ю. М. Превентивная психология : учеб. пособие / Ю. М. Кудрявцев, В. Е. Уткин. Казань : изд-во Казанского гос. технол. ун-та, 2006. 148 с.
2. Клейберг, Ю. А. Девиантное поведение в вопросах и ответах : учеб. пособие для вузов 2-е изд., стер.М.: НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008.304 с
3. Малиненко Т.І. Психологічні особливості процесу цілепокладання у керівників вищих навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2005.27 с.
2. Панок В.Г., Рудь Г.В. Психология жизненного пути личности: Монография. Киев: Ника-Центр, 2006.280 с.
3. Регуш Л.А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. СПб.: Речь, 2003.352 с.
4. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003.376 с.

1.